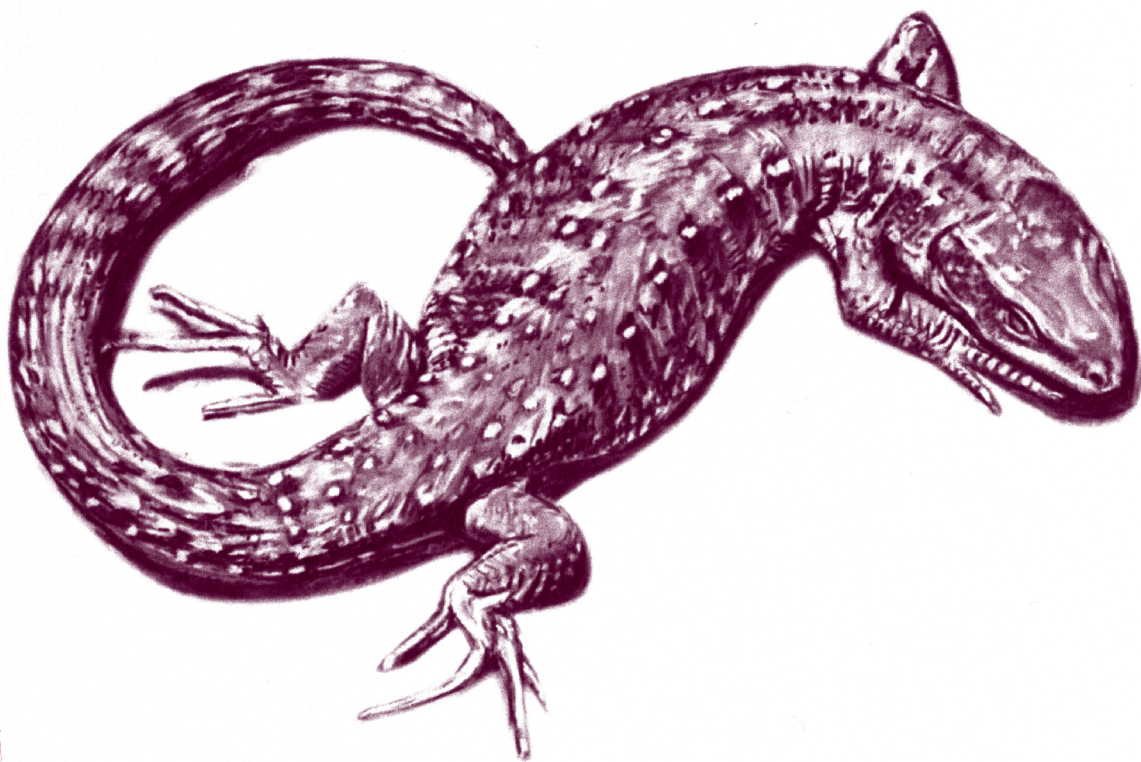

KADOC- nieuwsbrief

2013/2

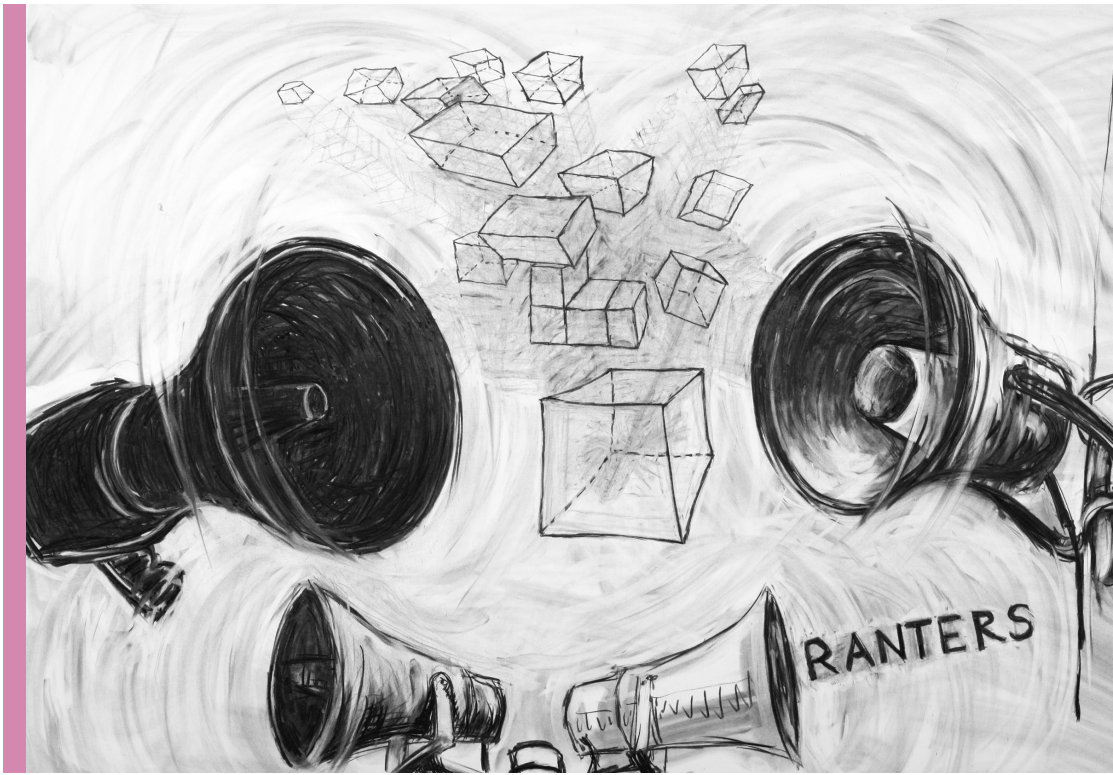
Nieuwe tentoonstellingen in KADOC

Van 8 maart tot 21 april loopt in de KADOC-kapel de tentoonstelling Implicit: Explicit: Complicit. Films from the Salvation Project by Wendy Morris. De film, tekeningen en publicaties die er worden getoond, maken deel uit van "The salvation project". Dat bestaat uit korte animatiefilms, tekeningen en een geluidsinstallatie over familie-archieven en ongewilde religieuze en historische invloeden. Het project is het resultaat van het doctoraat in de kunsten "Drawing on the Past. Implicit: Explicit: Complicit" dat beeldend kunstenaar Wendy Morris op 14 maart verdedigde aan LUCA - KU Leuven. Morris werd geboren in Namibië, groeide op in Zuid-Afrika en leeft en werkt momenteel in België.

De tentoonstelling is ook op zondag 21 april - Erfgoeddag - te bezoeken. In de pandgangen loopt dan een nieuwe tentoonstelling: Speelgoed waarin je kan geloven. 'Religie' en 'speelgoed' lijken op het eerste gezicht twee aparte werelden, maar schijn bedriegt. Tot de jaren 1960 was het in katholiek Vlaanderen niet ongewoon dat jongens 'misje speelden'. Liturgische gewaden en toebehoren op kindermaat nodigden om uit de rituelen van de pastoor te imiteren. Met figuurtjes in karton speelden de kinderen een processie na. En voor de meisjes was er uiteraard een pop met een habijt. Religieus speelgoed is echter actueler dan je zou vermoeden en het is bovendien geen uniek katholiek fenomeen. Net zoals in de katholieke traditie, gaat het bij protestanten, joden en moslims vaak om bestaande spelen die een religieuze 'vertaling' krijgen. Zo wordt er met religieuze taferelen gepuzzeld en bestaan er poppen die heilige teksten declameren. De tentoonstelling Speelgoed waarin je kan geloven opent op 19 april en loopt tot 15 juni.

Inhoud / 2 Nieuwe tentoonstellingen in KADOC / 4 Zusters voor de klas. Archief annonciaden Huldenberg / 9 Regionalisme en architectuur in West-Europa, 1914-1940. Nieuwe KADOC-uitgave / 10 Het Nachleben en de erfgoedwording van stedelijke kloosters. Religieuze instellingen na hun afschaffing op het einde van de 18de eeuw / 16 Naar een coherent Belgisch migrantenbeleid. Archief Johan Leman

Zusters voor de klas

Archiefannonciaden

Huldenberg

Kristien Suenens & Godfried Kwanten

In het voorjaar van 2012 droegen de annonciaden van Huldenberg hun omvangrijke congregatiearchief over aan KADOC, waar het intussen werd geïnventariseerd en herverpakt. Zo is het historisch bronnenmateriaal van een van de belangrijkste onderwijscongregaties in Vlaanderen voortaan toegankelijk voor onderzoek.

De annonciaden van Huldenberg behoorden decennialang tot de top van de grote en toonaangevende vrouwelijke onderwijscongregaties die Vlaanderen rijk was. De kernen van de congregatie liggen niet in Huldenberg, maar in Ranst, waar de annonciaden van Veltem in 1844 een bijhuis stichtten. De zustercongregatie van Veltem was in 1787 ontstaan op initiatief van de lokale dorpspastoor, Petrus De Clerck (1742-1831). Hij bracht enkele vrome vrouwen samen om in zijn parochie een armenschool te bedienen.

Onderwijs aan het volkskind De annonciaden van Veltem combineerden een uitgesproken apostolische ingesteldheid - in hoofdzaak gericht op kosteloos (lager) onderwijs - met de veeleer contemplatieve orderegel van de Franse annonciaden. Die kloosterorde, bekend als de Orde van de Heilige Maagd Maria, werd in 1502 gesticht door de Franse koningsdochter Joanna van Valois. Vanaf 1530 riepen de Franse annonciaden ook in de Zuidelijke Nederlanden diverse zusterge-

meenschappen in het leven, lokaal zowel ‘annonciaden’ als ‘annuntiaten’ genoemd. De gemeenschap in Tienen, gesticht in 1627, was het enige annonciadenklooster in onze contreien dat de woelige Oostenrijkse en Franse periode overleefde. Om aan de maatregelen tegen contemplatieve kloostergemeenschappen te ontsnappen, hadden de zusters in 1782 een armenschool geopend .

De zusters in Veltem lieten zich vermoedelijk door dat voorbeeld inspireren en werden in 1833 door het aartsbisdom erkend als zusters annonciaden. In de negentiende eeuw werden vanuit Veltem bijhuizen gesticht in Brabant, Antwerpen en West-Vlaanderen. In 1844 vertrokken op vraag van pastoor Norbertus Van Hemel (1797-1873) van Ranst enkele zusters vanuit Veltem naar zijn parochie om er een dorpschool op te richten. De bijhuizen van de congregatie lagen geografisch sterk verspreid, wat het centrale bestuur ervan vanuit Veltem ernstig bemoeilijkte. In 1835 had de zuster gemeenschap van Veurne zich al van het moederhuis afgescheurd. In 1854 verhiel aartsbisschop Sterckx een aantal andere bijhuizen tot autonome congregaties om hun ontwikkeling te stimuleren. Het ging om de gemeenschappen van Itterbeek, Everberg en Ranst. Later volgden nog Berchem en Boechout (1864) en de overgebleven West-Vlaamse stichtingen in Reninge en Bikschoote (1869). Uiteindelijk lag de congregatie van Veltem dus aan de oorsprong van een tiental Vlaamse annonciaden- en annuntiatencongregaties, die een gemeenschappelijke spiritualiteit en apostolisch charisma deelden.

Een opmerkelijke expansie

De annonciaden van Ranst startten kort na hun onafhankelijkheid met een indrukwekkende expansie. Tussen 1854 en 1880 werden ruim twintig bijhuizen gesticht in Antwerpen en Brabant. De zusters bekommerden zich voornamelijk om lager onderwijs, maar bedienden ook enkele gods- en gasthuizen. Aartsbisschop Dechamps belastte in 1871 de zusters van Ranst met de organisatie van het gemeenschappelijk noviciaat voor alle annonciadengemeenschappen in zijn aartsbisdom. Het noviciaat werd aanvankelijk in het moederklooster in Ranst ondergebracht. Nadien verhuisde het door plaatsgebrek naar Wijnegem.

Als gevolg van de schoolstrijd werden deannonciaden van *Postulanten in Ranst,* Ranst in 1879 uit hun klooster gezet. Het centrale bestuur van *ca. 1880.* de congregatie vond nieuw onderdak in Huldenberg, waar baron Victor d'Overschie, na bemiddeling van aartsbisschop Dechamps, de congregatie een kasteeldomein ter beschikking stelde. Na de overbrenging van het noviciaat in 1881, werd Huldenberg het nieuwe moederklooster van de congregatie.

Deannonciaden van Huldenberg zetten hun expansie tijdens en na de schoolstrijd onverminderd voort. In de eerste helft van de twintigste eeuw groeide de congregatie naar een hoogtepunt. Ruim achthonderd zusters bedienden meer dan tachtig bijhuizen in Antwerpen en Brabant. Lager onderwijs bleef de kerntaak, maar deannonciaden van Huldenberg openden ook middelbare scholen en bleven actief in diverse zorginstellingen. De congregatie groeide uit tot een van de belangrijkste onderwijscongregaties in Vlaanderen, samen met onder meer de zusters van de Christelijke Scholen van Vorselaar, de zusters van Sint-Vincentius a Paulo van Gijzegem en de annuntiaten van Heverlee. De eerste zusters van laatstgenoemde congregatie, ontstaan in 1887, behoorden overigens tot de congregatie van Huldenberg. Ze maakten zich in 1893 van het moederklooster los.

Met de stichting van een normaalschool in Huldenberg in 1917, vier jaar later overgebracht naar Wijnegem, werd de congregatie van Huldenberg niet alleen een groot, maar ook een toonaangevend onderwijsinstituut. Veel vrouwelijke religieuzen, maar ook lekenonderwijzeressen, kregen hun vorming in Wijnegem. Bovendien verwierven deannonciaden van Huldenberg in de loop van de twintigste eeuw een goede reputatie als auteurs van schoolhandboeken.

Met de aansluiting van de congregaties van deannonciaden van Boechout (1941) en Everberg (1963) kende de congregatie rond het midden van de twintigste eeuw nog een extra aangroei. In 1963 vertrokken bovendien een aantal missiezusters naar Guatemala. Nadien kregen ook deannonciaden van Huldenberg in toenemende mate af te rekenen met een dalend aantal roepingen en een vergrijzing van de zustergemeenschap.

pen. Uit noodzaak, maar tevens geïnspireerd door de oproep *Het noviciaat in het midden van de jaren 1960.* tot vernieuwing en herbronning van Vaticanum II, gaven de zusters veel apostolaatsinstellingen door aan leken. Zelf engageerden ze zich in nieuwe initiatieven ten behoeve van nieuwe maatschappelijke noden. In de eenentwintigste eeuw werden de laatste bijhuizen doorgegeven en plooidde de congregatie zich in toenemende mate terug op het moederklooster in Huldenberg.

Een rijk en veelzijdig archief Het archief van de Huldenbergseannonciaden raakt weliswaar alle aspecten van hun geschiedenis, hun bestuur en hun apostolaat, maar niet alle thema's zijn even goed vertegenwoordigd.

Over de stichters, het ontstaan en de vroegste periode bleven bijvoorbeeld vooral documentaire bescheiden bewaard. Originele stukken zijn schaars. Het bestuur van de congregatie is dan weer voor een lange periode bijzonder goed gedocumenteerd. De dossiers illustreren de kleine en grote beslissingen van de opeenvolgende bestuursorganen en vooral de aardverschuiving die het Tweede Vaticaans Concilie veroorzaakte. Vanaf 1965 werden de leidende structuren van het instituut grondig aangepast en verschoven leiding en verantwoordelijkheid van een klein groepje zusters naar een grotere betrokkenheid van de gemeenschap via o.a. keuze- en zakenkapittels. Goed uitgewerkte en zorgvuldig gekoesterde kronieken bieden onderzoekers houvast bij hun speurtocht naar het wel en wee van de congregatie, haar leden en haar huizen.

Een volgend onderdeel van het archief betreft documenten in verband met de regel en de statuten van de congregatie. Het gaat zowel om normatieve bescheiden, als om briefwisseling over de verschillende aanpassingen of vernieuwing van statuten en constituties. De eigenheid en de ontwikkeling van de spiritualiteit en het charisma van het instituut komen in de dossiers eveneens aan bod. De bundels over de initiatie en de opleiding (noviciaat, inkleding, professie) van nieuwe leden sluiten daar nauw bij aan, evenals de stukken die betrekking hebben op het gebedsleven, de liturgische diensten, de retraites en de voortgezette vorming, zowel op religieus als op professioneel (onderwijs, medische zorg) vlak.

De apostolaatsactiviteiten, vooral die in het onderwijs, kregen een ruime neerslag in het archief. Daarbij springt vooral de mooie collectie handboeken en didactische materialen in het oog. Vaak gaat het om door de zusters zelf ontworpen technieken om het jonge volkje op een efficiënte wijze de basis van lezen, schrijven, rekenen, catechese en wereldbeschouwing bij te brengen. Naast het onderwijs belichten de dossiers de inzet van de zusters in de ziekenzorg, de kinder- en jeugdpvang, de sociale en pastorale sector en de missie in Guatemala.

Indrukwekkend is de lange lijst van dossiers over de huizen, niet alleen over de centrale huizen in Ranst en Huldenberg, maar ook over de tientallen kloosters verspreid over de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant. De inventaris op zich geeft al een idee van de sterke lokale inplanting van dat religieuze instituut, waarvan de leden zeer dicht bij de plaatselijke bevolking leefden en generaties van kinderen hun eerste onderwijs verstrekten. Die huizen en de eraan verbonden scholen werden in de afgelopen decennia in snel tempo afgebouwd, tot enkele jaren geleden ook het laatste klooster de deuren sloot en de congregatie zich terugplooidde op het moederhuis in Huldenberg.

Van nagenoeg elk lid van de congregatie bleef een vrij eenvormig en duidelijk bewerkt dossier in het archief bewaard. Dat bevat doorgaans harde gegevens over afkomst, opleiding, taken en loopbaan, naast enkele souvenirs. Echt persoonlijke documenten die een beeld geven van de denk- en leefwereld van de zusters, van de beleving van hun roeping en apostolaat ontbreken jammer genoeg. Daardoor verliezen de zusters veel van hun individualiteit en persoonlijkheid. Die vaststelling is betekenisvol voor deze congregatie én voor veel andere (vrouwelijke) religieuze instituten, waarvan de leden zichzelf grotendeels wegcijferden, zich in stilte van hun taken kweten en het belang van de congregatie en het apostolaatswerk centraal stelden.

Samen met het archief van deannonciaden van Huldenberg kwam ook een ruim en divers audiovisueel geheel (foto's, dia's, video's, voorwerpen, kledij, modellen kantklossen enz.), evenals een collectie boeken (o.a. handboeken onderwijs) en tijdschriften naar KADOC over. Beide bestanden werden apart en op aangepaste wijze geordend en ontsloten. Tussen de drie gehelen (archief, audiovisuele materialen en bibliotheek) werden tijdens de inventarisatie voldoende kruisverbindingen aangebracht om de onderzoeker toe te laten de oorspronkelijke samenhang te reconstrueren.

Onderzoek Het archief van deannonciaden biedt ruime onderzoeksmogelijkheden op diverse domeinen. Een eerste kernthema vormt de studie van het religieuze instituut als organisatie, zijn bestuur en leidende figuren (priesters, algemeen oversten, economen, novicemeesteressen enz.), zijn financieel en administratief beheer.

Ten tweede laat het archief onderzoek toe over het apostolaat van de Huldenbergse zusters, vooral in hun kerndomein onderwijs, maar ook de sociale en verplegende zorg en de missies. Wat het onderwijs betreft, kunnen niet enkel de praktische en kwantitatieve aspecten (vestigingsplaatsen, richtingen en niveaus, leerkrachten, leerlingen) worden onderzocht, maar ook de eigen didactische en pedagogische aanpak in het kader van het achterliggende opvoedingsproject.

De ledendossiers maken onderzoek mogelijk over profiel, afkomst, opleiding en ‘loopbaan’ van de individuele zusters. Globale gegevens kunnen eventueel worden vergeleken met ledengegevens van andere religieuze instituten. Hoe de zusters hun religieus leven en hun apostolaatswerk ervoeren, wat de relaties waren met oversten, medezusters en de ‘buitenwereld’, is evenwel niet meer te achterhalen door het ontbreken van kwalitatieve bronnen als briefwisseling of dagboeken.

De bundels over de huizen van de Huldenbergse zusters lenen zich goed tot een schets van de grote ontwikkelingslijnen van een lokale stichting, die soms van korte duur - enkele jaren of decennia - was. Er is informatie over de lokale oversten, de ontwikkeling van het patrimonium (klooster, kapel, school), de relatie met de wereld rondom het klooster, vooral de betrokkenheid bij het parochiale leven en de verenigingen. Wat de scholen betreft, kan de overgang worden bestudeerd naar lekeninzet, eerst bij het onderwijzend personeel, later ook in directiefuncties en in lokale inrichtende machten.

Tijd voor een synthese Met het archief van de annoniaden van Huldenberg komt opnieuw een uniek bronnengeheel ter beschikking van een spiritueel-religieuze familie die rijk is aan papieren erfgoed. Eerder ontsloot KADOC al het archief van de (contemplatieve) annuntiaten Westmalle, de fusiegemeenschap van de voormalige kloosters van Tienen, Geel en Merksem. De Heverlese annuntiaten bewaren en beheren op professionele wijze het eigen archief. Andere archieven van annoniadencongregaties (Berchem, Veurne, Itterbeek) werden in kaart gebracht. Het moment lijkt aangebroken voor een grootschalig onderzoek van de diverse takken van deze religieuze familie, waarbij de historische ontwikkeling van die vertakkingen wordt geschetst. Uiteenlopende subthema’s (organisatiestructuur, ledenprofiel, regel en statuten, spiritualiteit, lokale verankering, apostolaatswerken, doelgroepen in onderwijs en verzorging, relatie met wereldlijke overheden) kunnen op comparatieve wijze worden bestudeerd.

Het archief is raadpleegbaar na toestemming van de bewaargever.

REGIONALISME EN ARCHITECTUUR IN WEST-EUROPA, 1914-1940 NIEUWE KADOC-UITGAVE

De heropbouw in Vlaanderen en het Franse Lotharingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, de moderne wooncomplexen in het Duitsland van Hitler en het Italië van Mussolini, alle inspireerden ze zich uitdrukkelijk op regionale of lokale voorbeelden. Die brede interpretatie van het begrip ‘regionalisme’ is het uitgangspunt van de jongste KADOC-publicatie *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914-1940*.

Onder de redactie van Leen Meganck (Onroerend Erfgoed Vlaanderen), Linda Van Santvoort (UGent) en Jan De Maeyer (KADOC-KU Leuven) nemen elf academici de complexe relatie tussen regionalisme en modernisme tijdens het interbellum in Frankrijk, België, Duitsland, Italië en Engeland onder de loep. Het begrip ‘regionalisme’ krijgt er een zeer diverse invulling, waarin tegenstrijdige belangen en visies zich kunnen terugvinden. Zowel progressieve stromingen (zoals standaardisering, modernisering) als reactionaire stromingen (die streven naar een herwaardering van de traditie) varen onder de vlag van het regionalisme een eigen koers. Alle informatie en bestelmogelijkheden vindt u in bijgevoegde folder.

Het *Nachleben* en de erfgoedwording van stedelijke kloosters

Religieuze instellingen na hun afschaffing op het einde van de 18de eeuw

Pieter-Jan Pelgrims

De afschaffing van de kloosters tussen 1773 en 1796 leidde tot een ongeziene vastgoedherverdeling. De als nationaal goed aangeslagen kloostergebouwen werden afgebroken, kregen een andere bestemming (bijvoorbeeld een militaire, openbare of industriële functie) of vielen ten prooi aan speculant die de kloosterdomeinen, al dan niet na verkaveling, veelal met hallucinante meerwaarde doorverkochten. Het stedelijke landschap, voorheen gedomineerd door religieuze bouwwerken, onderging in een tijdspanne van enkele decennia een ware metamorfose. Een nieuw FWO-onderzoeksproject, “De herverkavelde stad. Stedelijke transformaties en ‘erfgoedwording’ na de secularisatie van de kloosters in België (1773/1796-1860)”, wil het *Nachleben* en de erfgoedwording van die geseculariseerde stedelijke kloosters in België bestuderen.

De opheffing van de jezuïetenorde door paus Clemens XIV, in de Oostenrijkse Nederlanden uitgevoerd onder keizerin Maria-Theresia op 2 september 1773, ging gepaard met de onteigening van hun bezittingen. Tussen 1783 en 1785 werden in de Zuidelijke Nederlanden in totaal 163 kloosters ‘zonder sociaal nut’ afgeschaft, als onderdeel van de kerkpolitiek van Jozef II. De doodsteek voor de overblijvende kloosters volgde onder het Franse bewind, dat op 1 september 1796 alle kloosterorden ophief en op 6 november hun goederen verbeurd verklaarde. Tussen 1796 en 1798 werden de sluitingen doorgevoerd.

In de bestaande literatuur wordt het vertrek van de kloostergemeenschappen veelal beschouwd als het eindpunt van de geschiedenis van de kloostergebouwen en wordt het *Nachleben* van die kloosters nauwelijks belicht. De historische herbestemmingen van (stedelijke) kloosters en kerken werden tot op heden hoofdzakelijk onderzocht aan de hand van individuele studies. Systematisch onderzoek op het niveau van steden of een land ontbreekt. Het project “De herverkavelde stad. Stedelijke transformaties en ‘erfgoedwording’ na de secularisatie van de kloosters in België (1773/1796-1860)” wil daarin verandering brengen. Het wordt gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen en geleid door Thomas Coomans de Brachène (hoofdpromotor; KU Leuven), Jan De Maeyer (KADOC-KU Leuven), Inge Bertels (VUB), Bruno De Meulder (KU Leuven), Luc Noppen (Université du Québec à Montréal) (copromotoren) en Peter Heyrman (KADOC-KU Leuven).

Survival of the fittest convents

De uitdrukking ‘survival of the fittest convents’ verwijst naar de ‘selectie’ die plaatsvond onder de kloostergebouwen over een tijdspanne van ruim twee eeuwen. Talrijke kloosters werden, al dan niet na een initiële herbestemming, afgebroken (voor hun bouwmaterialen) en een groot aantal stedelijke kloosterdomeinen werd versnipperd door verkaveling en de aanleg van nieuwe straten. In 1854 bijvoorbeeld, werd op de gronden van het voormalige Antwerpse dominicanenklooster de Sint-Paulusstraat getrokken. Andere kloostergronden werden dan weer omgevormd tot parken of pleinen, zoals de gronden van het Antwerpse klooster van de ongeschoeide karmelieten (vandaag Theaterplein) of van de Brusselse jezuïetenkerk (vandaag Gerechtsplein). Sommige kloosters werden volledig weggeveegd uit het huidige stadsbeeld, zoals die van de Antwerpse miniemen, alexianen, Engelse thesianen en apostolinnen. In enkele uitzonderlijke gevallen slaagden de orden of congregaties erin opnieuw in het bezit te komen van hun (verminkte)

kloosters, bijvoorbeeld de Antwerpse zwartzusters, of werden de gebouwen en gronden aangekocht door andere kerkelijke instellingen (bijvoorbeeld de voormalige Antwerpse kloosters van de kartuizers en de kapucijnen). De bepalende kenmerken van de kloostergebouwen voor hun kans op ‘overleving’ zijn veelal tijdgebonden: terwijl in de eerste helft van de negentiende eeuw hoofdzakelijk sprake is van een pragmatische benadering, met aandacht voor de staat van bewaring, de locatie en de morfologie van de gebouwen met het oog op een geschikte en financieel verantwoorde herbestemming, treedt vanaf de tweede helft van die eeuw de (kunst)historische en erfgoedwaarde van de gebouwen op de voorgrond als een belangrijk criterium bij de keuze voor afbraak of bewaring.

Kernvraagstukken Het onderzoeksproject beoogt enerzijds inzicht te verschaffen in de concrete transformatiemechanismen van de geseculariseerde stedelijke kloosters en anderzijds de ‘erfgoedwording’ van die gebouwen te reconstrueren. Het eerste kernvraagstuk omvat vraagstellingen omtrent de actoren van de stedelijke transformatie, de herbestemmingsstrategieën op schaalniveau van de kloostergebouwen, binnen een breder stedenbouwkundig perspectief enzovoort. Het transformatieproces van de stedelijke kloosters zal bestudeerd worden op verschillende schaalniveaus: het microniveau van de individuele gebouwen, het mesoniveau van het kloostercomplex en zijn onmiddellijke omgeving en het macroniveau van de stad.

In Brussel besloegen de kloosters anno 1775 meer dan tien procent van de totale oppervlakte intra muros. De mutatie van het stadslandschap met de (gedeeltelijke) afbraak, herbestemming en/of verkaveling van de kloosters en bijgevolg het verdwijnen van belangrijke stedelijke referentiepunten op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw veroorzaakte lacunes in het stadsweefsel én het collectieve geheugen. Het verlies en de omvorming van die voorheen belangrijke spirituele en socio-economische centra in de stad kunnen niet in een sfeer van totale onverschilligheid hebben plaatsgevonden. Over de houding van de burgers voor de jaren 1830, toen de notie ‘nationaal erfgoed’ het licht zag, is echter weinig geweten. Het tweede kernvraagstuk van dit onderzoeksproject betreft daarom de ‘erfgoedwording’ van de stedelijke kloosters, d.i. de geleidelijke bewustwording van hun erfgoedwaarde.

Casestudy’s Bovenvermelde vraagstukken zullen behandeld worden voor de hoofdstad Brussel en de Vlaamse steden Antwerpen en Brugge. In het kader van dit onderzoek zijn de Belgische steden uitzonderlijke studieobjecten om een viertal historische redenen. De Zuidelijke Nederlanden kenden een stedelijke traditie waarin de aanwezigheid van religieuze orden belangrijk was sedert de middeleeuwen en verder versterkt werd tijdens de Contrareformatie. Het opeenvolgende Oostenrijkse, Franse en Nederlandse bestuur over onze gebieden op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw vormt een unieke historische context voor de secularisatie van de Belgische kloosters. Bovendien was België de wieg van de industriële revolutie op het continent. Tot slot liggen de stichting van het koninkrijk België in 1830 en de negentiende-eeuwse katholieke heropleving aan de basis van de constructie van een eigen nationale identiteit en hebben ze geleid tot de herontdekking van de (religieuze) architectuur uit het verleden.

Herbestemming van kloostergebouwen: een randfenomeen?

Kloosters waren niet uitsluitend vanuit religieus oogpunt belangrijke centra, maar waren eveneens plaatsen van educatie en ziekenzorg, in het bijzonder de kloosters van de onderwijs- en hospitaalcongregaties. De afschaffing van de kloosterorden en het streven naar de realisatie van een waarlijk moderne maatschappij impliceerden de verantwoordelijkheid van de staat voor de oprichting van scholen, hospitalen enzovoort. In het licht van de industriële revolutie en het toenmalige oorlogsklimaat was er ook een grote nood aan industriële en militaire gebouwen (treinstations, opslagplaatsen, fabrieksgebouwen, kazernes, arsenalen, maneges ...). De staat stond ook in voor de inrichting van onder andere gerechtshoven en gevangenissen. Het mag niet verbazen dat die functies dikwijls werden ondergebracht in voormalige kloostergebouwen wegens de beperkte onbebouwde ruimte in de steden, de ontoereikende overheidsfinanciën voor nieuwbouw en de prangende nood aan bovengenoemde gebouwen.

Hoewel de herbestemming van bestaande gebouwen dus allerminst een randfenomeen was, worden in de bestaande literatuur over de nieuwe architecturale typologieën van de moderne staat hoofdzakelijk de nieuwe creaties bestudeerd. Het voorbeeld van het kazernement in Brussel is illustratief voor het belang van het fenomeen van herbestemming. De vier grote kazernes van de stad waren van de Oostenrijkse periode tot 1852 ondergebracht in gebouwen die niet voor militaire doeleinden waren opgericht, namelijk het oud kasteel van Ansillon en de kloosters van de annuntiaten, Lorreinen en Sint-Elisabeth. Dat laatste klooster bleef een kazerne tot 1905. Op 24 september 1852 werd de nieuwe kazerne van het Klein Kasteeltje ingewijd, ruim twintig jaar na de eerste plannen voor de bouw van een nieuw militair kwartier. Vermeldenswaard is dat in de Franse decreten die het kazernement in Brussel regelden, nergens sprake is van nieuwe kazernes. In het Leiedepartement, de voorloper van de provincie West-Vlaanderen, kwamen voor de huisvesting van de Rijkswachtbrigades “in de eerste plaats de aangeslagen religieuze gebouwen in aanmerking” en “(werd) in oktober 1796 ... een officieel besluit uitgevaardigd om de huisvesting in kloosters zo veel als mogelijk te stimuleren”. Vooralsnog werd niet onderzocht wat de bijdrage is geweest van de ervaringen met de herbestemming van stedelijke kloosters tot de uitwerking en verfijning van de nieuwe architecturale typologieën van de moderne staat.

Lessen voor vandaag?

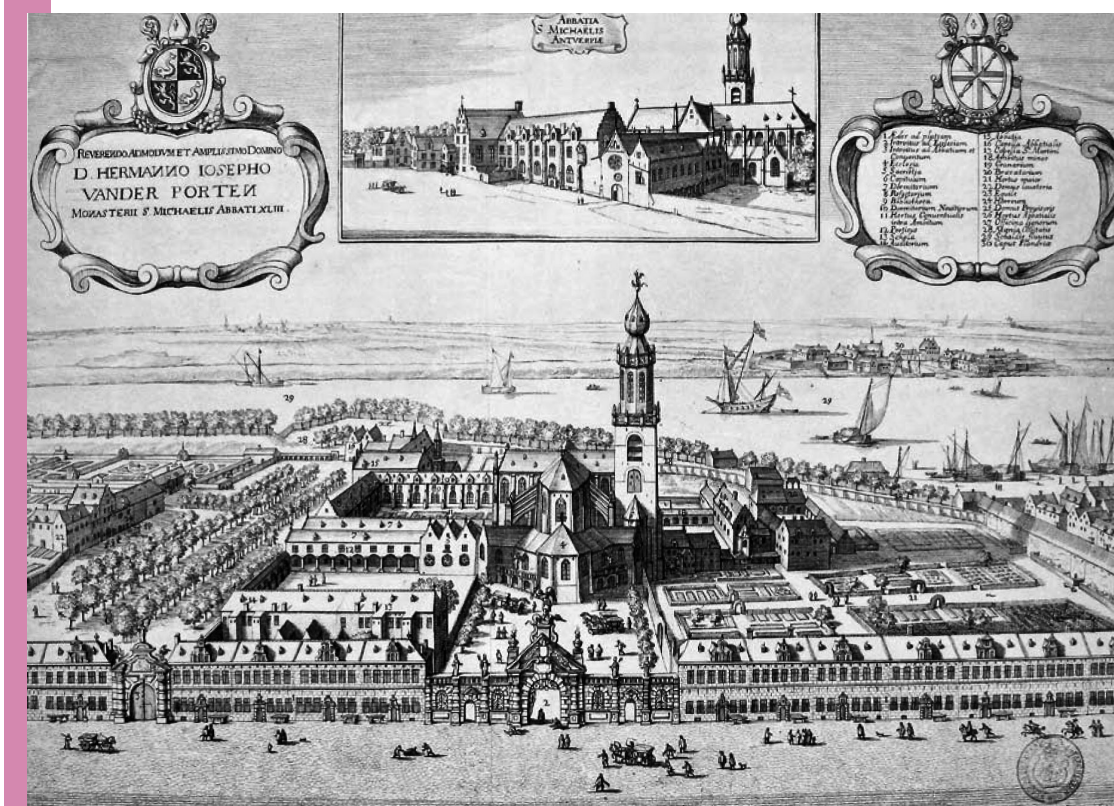
Het eerste luik van de studie over het *Nachleben* van de gebouwen en gronden van de afgeschafte stedelijke kloosters op het Belgische grondgebied tussen 1773/1796 en 1860 heeft betrekking op de materiële en visuele stedelijke transformatiemechanismen. Vragen die aan bod zullen komen, zijn: wie waren de actoren (de staat, industriëlen, speculanten, stedenbouwkundigen, ontwerpers...), wat waren hun belangen en waarom gaven zij de voorkeur aan herbestemming of afbraak? Kaderde het afbreken en omvormen van de gebouwen in een stedelijk urbanisatieplan of was de keuze voor een bepaald scenario eerder accidenteel? Wat was de invloed van de locatie in de stad of de morfologie en architectuur van de kloostergebouwen in hun perceptie als zijnde (on)geschikt voor specifieke herbestemmingen? Dergelijke vragen zijn ook vandaag, ruim twee eeuwen na de *Aufklärung*, brandend actueel in het licht van de huidige herbestemmingsproblematiek van het religieus erfgoed.

Tijd en ruimte De keuze voor Brussel (grootstad), Antwerpen en Brugge (middelgrote steden) als casestudy's is gebaseerd op architectuurhistorische criteria. In de drie steden was op het einde van de achttiende eeuw een kritische massa aan mannen- en vrouwenkloosters aanwezig. Door de nood aan infrastructuur en stadsverfraaiing en de aanwezigheid van kapitaal, administraties en een omvangrijke bevolking vonden de belangrijkste morfologische stedenbouwkundige veranderingen plaats in (middel)grote steden. Voor de drie cases zullen uitsluitend kloosters en godshuizen binnen de stadsomwallingen, of intra muros, in beschouwing worden genomen. Die stadsomwallingen hinderden de steden in hun groei en tot hun afbraak, die in Brussel en Antwerpen ca. 1860-1880 te situeren is, zaten ze als een strak korset om de stad. Die vergelijkbare randcondities maken een vergelijkende studie tussen Brussel, Antwerpen en Brugge zinvol.

De bestudeerde periode, 1773/1796 tot 1860, wordt gekenmerkt door verregaande maatschappelijke, politieke, gerechtelijke en administratieve hervormingen binnen het toenmalige Oostenrijkse, Franse, Nederlandse en Belgische institutionele kader. In 1860 werden twee wetten aangenomen met belangrijke gevolgen op erfgoed- en stedenbouwkundig vlak: de oprichting van provinciale afdelingen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en de afschaffing van het octrooirecht.

De Sint-Michielsabdij in Antwerpen Ter illustratie van de onderzoeksmogelijkheden van het voorgestelde project volgt een beknopte geschiedenis van de Antwerpse Sint-Michielsabdij, gesticht in 1124. Na de opheffing bij wet van 1 september 1796 van alle kloosterorden en de verbeurdverklaring van al hun bezittingen op 6 november, werden de norbertijnen op 16 december uit de abdij verdreven. Het terrein ervan werd begrensd door de Kloosterstraat (O), de Krom-Elleboogstraat (N), 'den grooten Eeckhof' (Z) en de Schelde (W). In maart 1797 werd de burgerlijke rechtbank in de abdijgebouwen ondergebracht. Amper een maand later, op 14 april, werd de als nationaal goed aangeslagen abdij te koop aangeboden op een van de 165 openbare veilingen die tussen 1797 en 1800 plaatsvonden in het departement van de Twee Neten.

Het goed werd opgedeeld in vier loten, die werden aangekocht door burger Asseline, gevolmachtigde van Jean-Baptiste Paulée. Ondanks de bepalingen in de verkoopvoorwaarden, verhuisde de Franse administratie de burgerlijke rechtbank niet binnen een termijn van drie maanden na de verkoop. De roerende goederen, zoals meubelen, altaren en gewaden, werden verkocht op 26 augustus 1797, zeer onder hun marktwaaarde. Dankzij het optreden van de commissaris van het uitvoerend directorium Dargonne werden belangrijke kunstwerken niet naar Parijs gebracht, maar bleven ze in Antwerpen voor het onderwijs aan de Centrale School. J.-B. Paulée, eigenaar van de Compagnie Paulée, verkocht op 8 september 1800 de Sint-Michielsabdij op zijn beurt voor 322.000 fr. aan Jean Johannot en Michel Jean Simons. M.J. Simons had samen met zijn broer, Henri Simons, de Compagnie Simons Frères opgericht. Uit die periode dateert een plattegrond van het domein, thans bewaard in de Bibliothèque nationale de France, waarop de tracés voor twee nieuwe straten op de gronden van de abdij getekend zijn. In 1802 werd een tweede plattegrond, thans bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, opgemaakt waarop het domein is opgedeeld in zeven loten.

Simons en Johannot deden de abdij van de hand op 3 oktober 1803 ten voordele van de Franse Republiek voor de som van 600.000 fr. Het Prinsenhof - het geheel van gebouwen ten zuiden van het centrale complex, waar ooit leden van het Bourgondisch-Habsburgse huis en Europese vorsten als Edward III van Engeland verbleven - werd afgebroken, evenals de kloostergebouwen ten noorden van de kerk. Op de abdijsgronden werden scheepshellingen voor het marine-arsenaal gerealiseerd. De abdijskerk en bijbehorende gebouwen werden omgevormd tot stapelplaats en bureaus voor de Dienst der Maritieme Werken. Na de afschaffing van de timmerwerven in 1814 werd onder koning Willem de abdijskerk herbestemd tot stapelhuis van koopwaren en werd een gedeelte van de kloostergebouwen omgevormd tot gevangenis. In 1824 werd een krijsarsenaal gebouwd op de grond aan het Kasteelplein. De beschieting van Antwerpen in 1830 op bevel van de Nederlandse generaal Chassé legde de voormalige abdij grotendeels in de as. De toren van de Sint-Michielskerk doorstond de brand, maar werd afgebroken in 1833. Bouwmeester Berckmans werkte circa 1838 een plan uit voor de aanleg van een park op de ontruimde gronden, maar daaraan werd geen gevolg gegeven. In plaats daarvan werd de Sint-Michielskaai gebouwd en werd het krijsarsenaal heropgebouwd. Dat gebouw moest wijken bij de rechtekking van de Scheldekaaien op het einde van de negentiende eeuw. Vandaag zijn enkele straatnamen de enige herinnering aan het rijke verleden van die plek.

Gezicht in vogelperspectief op de Sint-Michielsabdij in Antwerpen.
[Gravure door L. Vorsterman in J. Le Roy, Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii, Amsterdam, 1678]

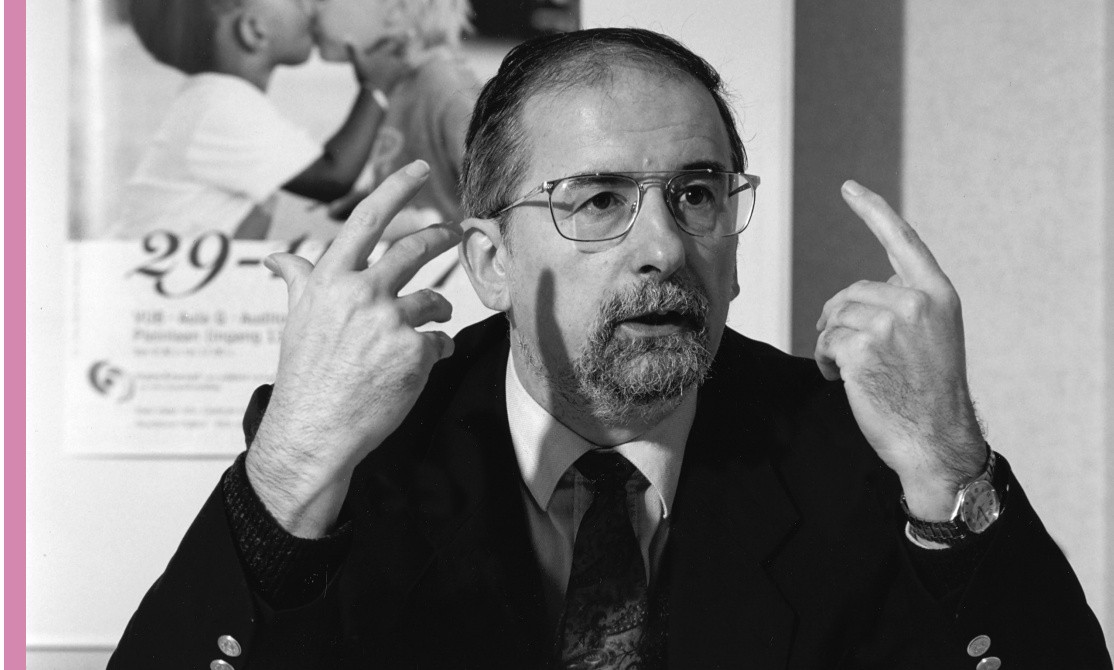
Naar een coherent Belgisch migranten- beleid

Archief Johan Leman

Katrien Weyns

Sans-papiers, asielzoekers, discriminatie van etnisch-culturele minderheden, uitwijzing en terugkeerbeleid: allemaal onderwerpen die vandaag vaak het nieuws halen. Ondanks de vele stappen die al gezet zijn, blijken migratie en integratie nog altijd actuele thema's. Johan Leman bevond zich in verschillende functies jarenlang in het brandpunt van de problematiek. Zijn archief geeft een goed beeld van de migrantenkwestie in de samenleving en de beleidsopties over dat thema in België. Het archief bevat nauwelijks persoonlijke documenten, maar schetst vanuit werkgerelateerde brieven en documenten een duidelijk beeld van Lemans kijk op het migratievraagstuk en het overheids-optreden op dat vlak.

Johan Leman, geboren in 1946, trad op zijn achttiende in Gent in als dominicaan. Hij studeerde filosofie, theologie, oosterse filologie en geschiedenis en sociale en culturele antropologie in Leuven, waarna hij onderzoeksassistent sociale en culturele antropologie werd aan de KU Leuven en docent metafysica aan het Centrum voor Kerkelijke Studies. Die academische carrière zou hij verder uitbouwen naast zijn andere activiteiten. Zo wist hij zijn werkzaamheden wetenschappelijk te onderbouwen.

Theoretische kennis en praktijkervaring

Leman engageerde zich o.a. in de Brusselse Foyer. Dat regionaal integratiecentrum begon in 1969 als jeugdhuis en breidde stukje bij beetje zijn werking uit. Het jeugdhuis, dat gevestigd is in Sint-Jans-Molenbeek en vooral bezocht wordt door migranten, bleek volgens Leman in de jaren 1970 niet het antwoord te bieden op de bestaande problemen. Het aantal bezoekers daalde. Op zoek naar oplossingen, ontstonden in de schoot van de vereniging nieuwe initiatieven, zoals een onthaalcentrum, een atletiekclub, een vormingcentrum voor schoolverlaters, taallessen Nederlands, de vrouwenvereniging Dar al Amal. Leman zette als directeur van het centrum tussen 1981 en 1989 verschillende projecten op touw en werd er dagelijks geconfronteerd met de integratieproblematiek.

Al vanaf 1946 haalde de overheid Italiaanse arbeiders naar België om in de mijnen te werken, later volgden Grieken, Spanjaarden en vanaf de jaren 1960 Turken en Marokkanen. Toen in het begin van de jaren 1970 de economische crisis uitbrak, werd een immigratiestop afgekondigd. Na die periode kende het land geen nieuwe grote, structurele immigratiebewegingen meer, maar kwamen wel kleinere groepen immigranten van meer uiteenlopende nationaliteiten naar België. Hoewel gedacht werd dat de eerste migranten na verloop van tijd weer naar hun geboorteland zouden terugkeren, bleef emigratie uit.

Foyer speelde een pioniersrol op het domein van het migrantenvraagstuk, dat zich in ons land steeds acuter stelde. Ook elders ontstonden initiatieven om de migranten te begeleiden of te verdedigen. Zo speelden de zusters franciscanessen van Mechelen een belangrijke rol bij de opvang van de eerste Marokkanen. ACV nam in de congresbesluiten van 1964 expliciet punten op ter verbetering van de situatie van de ingeweken arbeiders. In Limburg werden in 1976 onderwijsexperimenten opgezet, gesubsidieerd door de Europese Gemeenschap, waarbij culturele verschillen en de moedertaal in de lessen werden verweven. Leman zette in Foyer gelijkaardige projecten op. Verder ontstonden provinciale onthaaldiensten en werkgroepen en commissies in de schoot van organisaties als KAV, CEPES en JOC die zich toelagden op migrantenwerking. In een

memorandum dat ACW eind 1987 aan de regering overgemaakte, pleitte het voor een meer coherent beleid dat ruimer opgevat was dan die verspreide initiatieven. Kort daarop ondernam de regering actie.

Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1989-1993)

In de schoot van de regering Martens VIII werd in 1989 een Commissariaat voor het Migrantenbeleid opgericht onder leiding van koninklijk commissaris Paula D'Hondt-Van Opdenbosch. De consensus over de oprichting werd bereikt in het Overlegcomité, een overlegorgaan tussen de verschillende regeringen, en werd onder meer gevoed door een groeiende gevoeligheid voor de migrantenproblematiek in de samenleving. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het ontstaan en de opgang van Vlaams Blok in de jaren 1980. Vroegere initiatieven op het vlak van migrantenbeleid waren eerder fragmentarisch en weinig effectief. De kwestie raakte verschillende domeinen in de samenleving, die onder verschillende bevoegdheden vielen. Het commissariaat moest lijnen uitzetten.

Leman werd aangesteld als kabinetschef en rechterhand van de commissaris. Hij kende het terrein immers door en door vanuit zijn ervaringen bij Foyer, had de nodige wetenschappelijke achtergrond en werd als politiek onafhankelijk beschouwd. Het commissariaat had als opdracht onderzoek te verrichten en advies te verlenen voor de uitbouw van het migrantenbeleid in België. Zijn werking was voor sommigen omstreken en lokte sterke reacties uit. Paula D'hondt-Van Opdenbosch en 'paterke' Leman kregen het soms hard te verduren in de pers en in de (dreig)brieven die ze ontvingen. Leman van zijn kant schuwde het debat niet en verdedigde zijn opvattingen over het integratiebeleid in artikels en interviews. 'Zwarte zondag', de doorbraak van het Vlaams Blok bij de verkiezingen van 24 november 1991, bracht de migratiepolitiek nog meer onder de aandacht en polariseerde de meningsvorming. Het commissariaat koos resoluut voor een integratiebeleid dat de banden in de samenleving zou verstevigen, in de plaats van een uitzetbeleid.

Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding (1993)

Het commissariaat werd in 1993 opgeheven. In de plaats ervan kwam het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding, met Leman als eerste directeur, een functie die hij gedurende tien jaar met grote gedrevenheid uitoefende. Het centrum was en is een politiek onafhankelijke instelling, ressorterend onder de eerste minister. Meermaals stond Leman op de barricaden om die onafhankelijke positie te verdedigen. De opdracht van het centrum was ruimer en actiever opgevat dan die van het commissariaat. Voortaan zou discriminatie in de breedste vorm worden opgevolgd en bestreden. Onder anderen holebi's, gehandicapten en kansarmen konden een beroep doen op het centrum wanneer zij zich gediscrimineerd voelden.

Archief Het archiefbestand dat KADOC in 2012 in bewaring kreeg, bevat geen neerslag van Lemans activiteiten en ervaringen in Foyer, die over een eigen en mee door KADOC ondersteund archief beschikt. Het archief vangt aan met Lemans functie als kabinetschef van Paula D'Hondt-Van Opdenbosch. Zijn inbreng in het Commissariaat wordt duidelijk in de interne nota's en briefwisseling. De kerntaak van het commissariaat was voorbereiding van het beleid. Het gros van het archief uit deze peri-

ode bestaat daarom uit geannoteerde verslagen van migratiewerkgroepen van verschillende Europese en regionale organen en organisaties. Het commissariaat wilde de link leggen tussen het beleid en de basis, waardoor ook dossiers over lokale problemen of initiatieven worden bewaard (bijvoorbeeld de opvolging van de problemen in de Antwerpse Seefhoek). Daarnaast bleven domeingebonden dossiers bewaard die betrekking hebben op de pijlers waarop de integratiepolitiek van het commissariaat steunde: huisvesting, onderwijs, tewerkstelling en naturalisatie. De dossiers van de werkgroep Islam, die de ontwikkelingen op het vlak van de vertegenwoordiging van de moslimgemeenschappen in België opvolgde, zijn zeer prominent aanwezig in het bestand.

Paula D'hondt-Van Opdenbosch op bezoek in een migrantenschool in Gent. Op de achtergrond links haar kabinetschef Johan Leman.

Het archiefonderdeel over het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding geeft via brieven en nota's een uitstekende kijk op de interne werking. De ondersteuning van beleidsmakers resulteerde bijvoorbeeld in adviezen over de regulatiewetgeving. Leman zetelde overigens in de adviescommissie die de aanvragen beoordeelde. Ook op Europees niveau nam hij een actieve rol op in verschillende organen. Zo participeerde hij aan de Consultatieve Commissie Racisme en Xenofobie van de Raad van Europa.

Van een andere orde zijn de ontvangen klachtenbrieven over racisme, die soms uitmondde in gerechtelijke dossiers. Het centrum kreeg een actieve rol toebedeeld inzake preventie en bestrijding. Leman en zijn medewerkers hielden daarom Vlaams Blok en extremistische groeperingen nauwgezet in het oog. Bij (mogelijke) overtredingen werd een beroep gedaan op het gerecht. Zo ontstonden verschillende dossiers over de activiteiten van die organisaties en gerelateerde personen. Mensenhandel was een ander terrein waarmee Leman zich actief bezighield. Hij bereidde een beleid voor en organiseerde publieksmomenten over het thema. Aan de basis de werking op dat vlak

lag een concreet dossier dat door de jaren heen op de voet werd gevolgd en verder opgebouwd. Dat onderzoeksdossier is om privacyredenen niet raadpleegbaar en ook niet gepubliceerd in de inventaris.

De werkgroep Islam, die in de schoot van het Koninklijk Commissariaat was opgestart, werd in het Centrum voortgezet en geïntensifieerd. De reeksen en dossiers schetsen de verschillende fasen en moeilijkheden in de zoektocht naar een representatief orgaan voor de moslimgemeenschappen in België. Door interne onenigheid binnen de moslimgemeenschappen en wantrouwen tegenover het Centrum werd dat een lang aanslepend dossier. Ook het onderwijsthema is een rode draad in het archief. Leman was daar erg mee begaan en ondernam acties op verschillende vlakken. Het duidelijkst komt dat naar voren in zijn mandaat als voorzitter van de beoordelings- en bemiddelingscommissie van de Vlaamse Onderwijsraad. Leman zette zijn schouders onder het non-discriminatiebeleid dat daar vanaf 1994 werd uitgebouwd om tot een meer evenredige verdeling van migranten over scholen te komen en discriminatie te bestrijden. Als directeur van het Centrum vervulde Leman ook een belangrijke publieke functie. Het aandeel van briefwisseling en voorbereidingen van lezingen en zijn optreden in de media is dan ook relatief groot. Het geeft een beeld van de thema's die leefden en de opvattingen van en over Leman, over het beleid en over het centrum.

Samenvattend kunnen we stellen dat het archief Leman voor een ruime periode tal van onderzoeksmogelijkheden biedt over de migrantenproblematiek en de wijze waarop de overheid daarmee omging. Het archief kan geraadpleegd worden na toestemming van de bewaargever, met uitzondering van privacygevoelige stukken.

Met steun van de
Vlaamse overheid

Uit zorg voor een beter leefmilieu kiest
KADOC voor FSC-papier, dat gewonnen
wordt uit verantwoord beheerde bossen.

Werken mee aan dit nummer / Lieve Claes / Jan De Maeyer / Roeland Hermans / Godfried Kwanten / Pieter-Jan Pelgrims / Kristien Suenens / Luc Vints / Katrien Weyns / *Vormgeving* / Alexis Vermeylen / *Druk* / Peeters, Herent / *Verschijnt tweemaandelijks* / wordt op aanvraag kosteloos toegezonden / *Kantoor van afgifte* / 3000 Leuven 1 / *Verantwoordelijke uitgever* / Emmanuel Gerard / Kortrijksestraat 351 / 3010 Leuven (Kessel-Lo)

KADOC / Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving / *Adres* / Vlamingenstraat 39 / B - 3000 Leuven / *Telefoon* / +32 (0) 16 32 35 00 / *E-mail* / postmaster@kadoc.kuleuven.be / *Internet* / kadoc.kuleuven.be / *Giften voor KADOC* / kunnen worden overgemaakt op rekeningnummer BE45 7340 1941 7789 van de KU Leuven met vermelding '400/0000/53084 gift KADOC'. Vanaf 40 euro wordt een fiscaal attest bezorgd.

Deze Nieuwsbrief wordt u in het kader van onze taak tot publiekscommunicatie gratis toegezonden. Niet dat KADOC geen financiële noden heeft. Zo is uw steun voor de realisatie van het nieuwe erfgoeddepot in Heverlee erg welkom. Daarvoor ontvangt het centrum immers geen overheidssubsidie. Inlichtingen over de modaliteiten van het bouwfonds vindt u in een speciale brochure die u op eenvoudige aanvraag wordt toegezonden. U kunt natuurlijk ook rechtstreeks het bouwfonds steunen via een overschrijving op rekeningnummer BE45 7340 1941 7789 van de KU Leuven met vermelding van de gestructureerde mededeling +++400/0000/49448+++. Daarvoor wordt vanaf 40 euro een fiscaal attest bezorgd.